२३. छत्रपती राजर्षी शाहूमहाराज

१८९६ चा पावसाळा कोरडाच गेला. नंतरच्या वर्षीही उन्हाची तल्खली वाढू लागली होती. आभाळात कोरड ढग जमायचे, निघून जायचे. प्रजेच्या डोळ्यांतील पाणीसुद्धा आटलं. कोल्हापूरच्या सुपीक मातीला भेगा पडू लागल्या. शेतकरी आभाळाकडं डोळं लावून बसला.

छत्रपती राजर्षी शाहूमहाराजांविषयी लोक बोलायला लागले, 'इतका चांगला राजा मिळाला आणि आता अस्मानी संकट आलं. काय रं बाबा, आबाळाची कुऱ्हाड पडली रं मानंवर!'

सर्वत्र दुष्काळानं थैमान घातलं. हलकल्लोळ उडाला. जनावरं उपाशी पडली. बळीराजाचं काळीज दगडाचं झालं. गावपांढरी सोडून माणसं जगायला दूर चालली. गोरगरीब करपून जायला लागले. गावंच्या गावं ओस पडायला लागली.

शाहूमहाराजांचा जीव वरखाली व्हायला लागला. त्यांनी दिवाण बहाद्दूर रघुनाथराव सबनीसांना व निवडक अधिकाऱ्यांना बोलावलं. घोड्यावरून दौरा सुरू झाला. थंडीचे दिवस. बोचऱ्या थंडीची जाणीव घोड्यावरून काही होत नव्हती; पण फाटकंतुटकं पांघरून रानोमाळ फिरणाऱ्या गरीब रयतेची अवस्था महाराजांना कळत होती. गडहिंग्लज, रायबाग, कटकोळ भागांत दुष्काळानं झोडपलेल्या रयतेला धीर देत महाराज फिरत होते. भर दुपारी उन्हातान्हाचा मारा न जुमानता महाराज स्वतः भेटायला येत असल्याचं प्रजेला अप्रूप होतं.

नव्या वर्षाच्या सुरुवातीला भुदरगड, पन्हाळा, शाहूवाडी या तालुक्यांचा दौरा सुरू झाला. हिरवीगार रानं उन्हानं करपून गेली होती. महाराज रानामाळानं पायी जात होते. झोपडी-झोपडीत जाऊन विचारपूस करत होते. महाराजांच्या कानावर प्रजेचं गाऱ्हाणं येत होतं.

महाराजांनी व्यापाऱ्यांची बैठक बोलावली. 'बंधूनो, दुष्काळानं हाहाकार माजवलेला तुम्ही बघतच आहात. मी स्वतः संस्थानात दौरा काढून प्रजेची दयनीय अवस्था पाहिलेली आहे. तुम्ही जशी माझी प्रजा, तशीच शेतकरी आणि गोरगरीब मजूरही माझीच प्रजा. तुम्ही धान्याच्या किमती कमी केल्या, तर दोन वेळेला चार घास त्यांच्या पोटात जातील. तुम्ही धान्याची विक्री खरेदीच्या किंमतीला करा. खरेदीच्या दरात प्रजेला धान्य मिळायला लागलं, तर प्रजा तुम्हांला दुवा देईल आणि आम्ही नुकसान होऊ देणार नाही. तुमचा तोटा आम्ही दरबारातून भरून देऊ.'

त्यामुळे धान्याच्या किमती उतरल्या. प्रजेला रास्त दरात धान्य घ्यायला थोडंतरी परवडायला लागलं. महाराजांच्या मार्गदर्शनाखाली काही व्यापाऱ्यांनी एकत्र येऊन थोडी पुंजी जमा केली. त्या रकमेमधून एक स्वस्त धान्य दुकान सुरू झालं. तिथून प्रजेला स्वस्त धान्य योग्य प्रमाणावर मिळायला लागलं.

शहरातल्या बाकीच्या व्यापाऱ्यांवर या गोष्टीचा चांगला परिणाम झाला. त्यांनीही फायदा न घेता 'ना नफा ना तोटा' या तत्त्वावर धान्य विकायला सुरुवात केली. महाराजांनी दरबारातून बिनव्याजी कर्ज वाटायचा हुकूम दिला. व्यापारी कर्ज घेत, त्यातून धान्याची खरेदी करत. ते धान्य विकत आणि रक्कम दरबारी जमा करत. अशी एक व्यवस्था तयार केली.

पाण्याचा प्रश्नही ज्वलंतच होता. महाराजांनी

युद्धपातळीवर हालचाली सुरू केल्या. 'विहिरीतला गाळ काढा. नदीकाठी विहिरी खोदा. दरबारातून लागेल तेवढा खर्च करा.' महाराजांनी आदेश दिले.

त्यांनी राज्यातल्या नदीनाल्यांची पाहणी सुरू केली आणि बांधकाम खात्यातल्या इंजिनिअर्सना घेऊन आखणी करायच्या तयारीला लागले. जिथं शक्य होतं, तिथं नदी-नाल्यांवर बंधारे घालून वाया जाणारं पाणी अडवायची योजना राबवण्यात आली. नवे तलाव कुठे कुठे बांधता येतील, याचीही पाहणी झाली. वडगाव, शिरोळ, रुकडी या गावांत नवे तलाव बांधून लोकांना पाणी द्यायला सुरुवात केली.

विहिरींचा गाळ काढून त्यांची खोली-रुंदी वाढवल्यामुळे तिथं पाणी साठायला लागलं. प्रजेची गरजेपुरत्या पाण्याची सोय झाली. शेतकऱ्यांची जित्राबं उपासपोटी मरू लागली. महाराजांनी जनावरांच्या छावण्या उभ्या करून जनावरं आणली. त्यांना वैरण, दाणागोटा देऊ लागले. राज्यानं उभारलेल्या सरकारी थट्टीत गरिबांची, शेतकऱ्यांची जित्राबं जगली. संस्थानच्या मालकीच्या जंगलात गुरं चारायला मोकळीक देण्यात आली.

महाराजांनी हुकूम दिला, ''सगळा खजिना रिकामा करा, पण शेतकऱ्यांना जगवा, जनावरांना जगवा, प्रजेला जगवा... कुणाची हेळसांड होऊ देऊ नका.''

महाराजांनी दरबारात सांगितलं, ''प्रजेला धान्य आणून दिलं, जनावरांना चारापाणी आणून दिलं म्हणजे तेवढ्यावर भागत नाही. बाकी सगळं विकत घ्यायला त्यांच्याकडे पैसा नाही. त्यांना पैसा देण्यासाठी कामं काढायची. रोजगार हमी योजना राबवायची. आपल्याकडं रस्ते चांगले नाहीत, ते करून घ्या. ब्रिटिश हद्दीतसुद्धा रस्त्याची कामं काढा.''

भराभर चक्रं फिरली. महाराज स्वतः फिरत होते. रस्त्याची कामं होऊ लागली. गरीब रयतेच्या हातात चार पैसे पडू लागले.

महाराजांनी आणखीन एक गोष्ट हेरली होती. रस्त्याच्या कामावर बायका येतात. त्या कामात असतात, तेव्हा त्यांची चिल्लीपिल्ली झाडाखाली आणि इकडं तिकडं फिरतात, उपाशी राहतात, रडतात. त्यांच्याकडे कोण बघत नाही, म्हणून त्यांनी दरबारला हुकूम दिला, 'आजच्या आज छावण्या उघडा. आया नेमा आणि त्या पोराबाळांची व्यवस्था करा. प्रत्येक कामावर ही व्यवस्था करा.'

महाराजांच्या हुकमानं रोजगार हमीच्या प्रत्येक ठिकाणी शिशु संगोपनगृहं चालू झाली. बाया-बापड्यांची करपणारी माया सावलीत विसावली.

- श्रीराम पचिंद्रे

शब्दार्थ : **तल्खली** - तडाखा. **आबाळाची कुऱ्हाड पडणे** - संकट येणे. **बळीराजा** - शेतकरी. **गावपांढरी** - मूळ गाव. **प्रजा** - जनता. **जित्राबं** - जनावरे. **थट्टी** - गुरे बांधण्याची जागा. **छावण्या** - तात्पुरते बांधलेले छप्पर. **हेळसांड** - दुर्लक्ष.

स्वाध्याय

प्र. १. एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

(अ) कोल्हापूरच्या सुपीक जमिनीला भेगा का पडू लागल्या?

(आ) लोक शाहूमहाराजांविषयी काय बोलू लागले?

(इ) पाण्याच्या प्रश्नासंबंधी महाराजांनी कोणता आदेश दिला?

(ई) रोजगार हमीच्या प्रत्येक ठिकाणी महाराजांनी मुलांसाठी कोणती योजना सुरू केली?

प्र. २. दोन–तीन वाक्यांत उत्तरे लिहा.

(अ) शाहूमहाराजांचा जीव वरखाली का होऊ लागला?

(आ) नव्या वर्षाच्या सुरुवातीला महाराजांनी कोणकोणत्या तालुक्यांचा दौरा केला? त्याठिकाणची परिस्थिती कशी होती?

(इ) महाराजांनी व्यापाऱ्यांना बैठकीत काय सुचवले?

(ई) जित्राबांसाठी महाराजांनी कोणकोणत्या सोई केल्या?

(उ) महाराजांनी रोजगार हमी योजना राबवण्याचे का ठरवले?

(ऊ) महाराजांनी शिशु संगोपनगृहं चालू करण्याचा हुकूम का दिला?

प्र. ३. खाली दिलेले शब्द वाचा व पुन्हा लिहा.

तल्खली, अस्मानी, हाहाकार, संस्थान, जित्राबं, हद्द, चिल्लीपिल्ली, छावण्या, हुकूम.

प्र. ४. या पाठामध्ये 'बिनव्याजी' हा शब्द आला आहे. तुम्हांला माहीत असलेले असे उपसर्गयुक्त शब्द लिहा.

प्र. ५. खालील शब्दांचे विरुद्धार्थी शब्द लिहा.

(अ) दुष्काळ x

(आ) सुपीक x

(इ) लक्ष x

(ई) तोटा x

(उ) स्वस्त x

- **खालील वाक्यांतील क्रियापदे अधोरेखित करा.**

१. समीरने पुरणपोळी खाल्ली.

२. शाळा सुरू झाली.

३. मुलींनी टाळ्या वाजवल्या.

४. शिक्षकांनी मुलांना प्रश्न विचारले.

५. रमेशने अभ्यास केला.

६. वैष्णवी सुंदर गाते.

- **कंसातील क्रियापदे योजून पुढील वाक्ये पूर्ण करा.**

(लागला, गेले, सोडले, करतात.)

१. तिचे बालपण निसर्गाच्या सान्निध्यात ....

२. एखादे संकट आल्यावर मुंग्या एकमेकींना सावध ....

३. त्याने घर .... व तो रामटेकच्या जंगलात भटकू ....